

Rəqsanə Adışırım qızı Vəliyeva61

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” VƏ “BEOVULF” DASTANLARINDA

QƏHRƏMAN OBRAZININ TİPOLOGİYASI

Həm “Kitabi-Dədə Qorqud”, həm də “Beovulf” obrazlarla zəngindir. İlk baxışdan bu obrazlar bir-birindən fərqli və çox uzaq təsiri bağışlayır. Çünki bunlar qədim zamanlarda tamamilə fərqli məkanlarda yaşamış, tamamilə fərqli dillərə malik xalqların (oğuzların və anqlosaksonların) dastanlarıdır. Lakin bütün bu zahiri fərqliklərə baxmayaraq, hər iki dastanı birləşdirən tipoloji ümumiliklər var. Bir-brindən tamamilə uzaq və fərqli məkan-zaman sistemində yaşayan xalqların dastanları arasındakı oxşarlıqlar, bəzən isə insanı heyrətə salacaq dərəcədə yaxınlıqların olması bir yandan epos mədəniyyətinin heyrətamizliyini, fenomenallığını göstərsə, o biri yandan dastan adlanan janrın öz təbiətini, özünəməxsus janr poetikasını nümayiş etdirir.

Dastandakı ümumiliklər mətnin süjet səviyyəsində özünü göstərdiyi kimi, obrazlar sistemi səviyyəsində də təzahür edir. Bu cəhətdən təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” arasında deyil, ümumiyyətlə, bir-birindən fərqli istənilən xalqların eposları arasında süjet və obraz oxşarlıqları, səsləşmələri vardır.

“Beovulf” dastanında biz bir çox döyüşçülərin qəhrəmanlıqlarının şahidi oluruq. Ancaq dastandakı ən parlaq qəhrəman cizgiləri Beovulfa məxsusdur. O, sözlün həqiqi mənasında baş qəhrəmandır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da bir çox oğuz qəhrəmanları vardır: Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Dəli Domrul, Basat, Uruz və s. Bu oğuz igidlərinin bütün qəhrəmanlıq cizgiləri ulu əcdad Oğuz kağandan gəlir. Bu cəhətdən diqqəti birinci olaraq Beovulf və Oğuz xan obrazları arasındakı paralellər cəlb edir. Onların hər ikisi qeyri-adi görkəmləri ilə fərqlənirlər.

Qədim ingilis sözü olan “Beowulf” hərfi tərcümədə “arı canavarı”, yəni “ayı” deməkdir. İndi bu sözdəki birləşən zooloji mənələrə diqqət edək:

Arı – həşərat, qanadları olan uçan canlı;

Canavar – vəhşi, yırtıcı, ətyeyən heyvan;

Ayı – vəhşi, yırtıcı, ətyeyən heyvan.

Göründüyü kimi, dastanda igid, qəhrəman, gözəl görkəmə malik insan kimi təsvir olunmuş Beovulfun adında üç zooloji varlığın əlamətləri əks olunmuşdur. O, sanki heyvanlar aləminin (üç heyvanın) şəkillərinin ümumiləşdirilməsindən yaranmışdır.

Əsil igid kimi gözəl fiziki görkəmə malik Beovulfun heyvani cizgiləri ilk baxışdan ziddiyyət yaradır: insani gözəllik və heyvani cizgilər bizim təsəvvürümüzdə bir-biri ilə uyuşmur. Lakin bu məsələ mifologiya ilə bağlıdır və bu ziddiyyətə mifoloji görüşlərə əsaslanıb nəzər saldıqda ziddiyyət aradan qalxır.

Məlumdur ki, mifik qəhrəmanlar öz mənşələri baxımından, adətən, ilk insan, ilk əcdadlar olurlar. İlk əcdadlar insan kimi təsvir olunsalar da, onlar heyvani əlamətlərə, şəkillərə də malik olurlar. Elə Beovulfun bir insan kimi həm də heyvanların əlamətlərinə malik olması onun mifik mənşə baxımından ilk qəhrəman, ilk insan, ilk əcdad kompleksi ilə bağlılığını göstərir. Bu cəhət Beovulfu oğuzların ulu əcdadı, mifik cəhətdən ilk insan, ilk əcdad olan Oğuz kağana yaxınlaşdırır.

Uyğur “Oğuznamə”sində Oğuz belə təsvir olunur:

Olsun dedilər. Onun şəkli budur.

Bundan sonra sevinc tapdılar.

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu.

Bu oğlanın üzü göy idi.

Ağzı atəş kimi qırmızı, gözləri ala,

saçları, qaşları qara idi.

Gözəllikdə mələklərdən də gözəl idi.

Bu oğlan anasının döşündən ağız südünü əmdi. (1, 124).

Göründüyü kimi, dastan Oğuzu “gözəllikdə mələklərdən də gözəl” bir insan kimi təqdim edir. Oğuz da Beovulf tək bir neçə heyvanın şəkil əlamətlərinə malikdir:

Öküz – ayağı öküz ayağına bənzəyir;

Qurd (canavar) – beli qurd belinə bənzəyir;

Samur – kürəyi samur kürəyinə bənzəyir;

Ayı – köksü (sinəsi) ayı köksünə bənzəyir;

Tüklü heyvan – bütün bədəni heyvan kimi tüklə örtülüdür.

Göründüyü kimi, hər iki obraz həm də heyvani cizgilərə malikdir. Bu, Beovulf və Oğuzun mifoloji əcdad kompleksi ilə bağlılığından irəli gəlir. Hər iki obraz özündə ilkin heyvan-əcdad obrazının cizgilərini qorumaqda davam edir.

Digər bir tipoloji paralelizmi çox asanlıqla Beovufla Basat arasında qurmaq mümkündür. Bu paralelizmi şərti olaraq “Divlə vuruşan Beovulf və Basat” adlandırmaq olar. Hər iki qəhrəmanın vuruşu dastanın poetik strukturu ilə birbaşa bağlıdır.

Məlumdur ki, hər bir dastanda iki qarşı duran qüvvə var: Qəhrəman-Antiqəhrəman (Xeyir-Şər, Mərd-Namərd, Yaxşı-Pis, İşıq-Qranalıq və s.). Beovulf qəhrəman kimi danimarkalıların qorxunc düşməni Qrendel (daha sonra isə onun anasını) məhv edərək eli xilas etdiyi kimi, Basat da oğuzların qorxunc düşməni, Oğuzda heç kəsin gücü çatmadığı Təpəgözü məhv edərək, eli xilas edir. Növbəti fəsildə Qrendel və Təpəgöz obrazları arasında detallı tipoloji paralellər aparılacağı üçün bir çox təfərrüatları hələlik kənara qoyub, bir sıra tipoloji səsləşmələrə diqqət verək.

Beovulf və Basat obrazlarını birləşdirən birinci tipoloji cizgi hər iki qəhrəmanın qorxunc düşmən haqqında xəbəri başqalarından eşitməsidir. “Beovulf”da Qrendel Danimarka xalqını on iki il qanlı itkilər və əzablar içərisində yaşadır. Bardlar (ozanlar) bu barədə kədərli nəğmələr qoşurlar. Beovulf Qrendel haqqında bu nəğmələr vasitəsilə xəbər tutur.

Basat da Təpəgöz haqqında bir anadan eşidir. Dədə Qorqud Oğuz elinə durmadan hücum edən Təpəgözlə danışır və onlar müqavilə bağlayırlar ki, Təpəgözün Oğuz elinə hücum etməməyinin müqabilində oğuzlar ona hər gün yemək üçün iki adam və beş yüz qoyun versinlər: “Dörd oğlu olan birini verdi, üçü qaldı. Üç oğlu olan birini verdi, ikisi qaldı. İki oğlu olan birini verdi, biri qaldı. Qapaqqan adlı bir kişi var idi. İki oğlu vardı. Bir oğlunu vermiş, biri qalmışdı. İndi növbə dolanıb ona çatmışdı. Anası fəryad edib zar-zar ağladı. Sən demə, xanım, Aruz oğlu Basat harasa döyüşə gedibmiş; bu zaman gəlib çıxdı. Oğlanın anası dedi: “Basat indi çapqınçılıqdan gəlib. Gedim, bəlkə, mənə bir əsir verdi, oğulcığımı qurtara bildim” (3, 99). Basat da Təpəgöz haqqında ilk dəfə beləcə xəbər tutur.

Qəhrəmanların qorxunc düşmən haqqında ilk dəfə eşitmələri ilk baxışdan adi hadisə təsiri bağışlayır. Ancaq tədqiqatlar göstərir ki, dastanlarda “xəbər” xüsusi mənə daşıyır və dastanın mənə aləmində, poetik sistemində xüsusi yeri vardır. Rüstəm Kamal “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına əsaslanaraq yazır ki, eposun kommunikativ sistemində çobanlar, ozan, casuslar və bəzirganlar xəbər daşıyıcıları kimi aparıcı mövqeyə malikdirlər. Bəzirganlar yad-özge məkanlarla, uzaq məmləkətlərlə, yəni yol xronotopu ilə bağlı marginal varlıqlardır (4, 114).

R.Kamalın bu fikrindən aydın olur ki, eposlarda müxtəlif əks dünyalar var və onların arasında xəbərçilər (xəbər aparıb-gətirənlər) də var. Eyni vəziyyəti hər iki dastanda görmək olur. Burada iki dünya var:

1. Beovulfun və Basatın xeyir dünyası

2. Qrendelin və Təpəgözün şər dünyası.

Bu dünyalara arasında əlaqəçilər var. Beovulf Qrendel haqqında bard-ozan vasitəsilə, Basat Təpəgöz haqqında ananın dili ilə xəbər tutur. Biz belə fikirləşirik ki, burada xəbər tutmanın altında həm də qəhrəmanı döyüşə çağırmaq motivi durur. Təpəgöz də, Qrendel də ən böyük, ən güclü düşmənlərdir. Onları heç kəs yenə bilmir. Onlara yalnız ən güclü, ən igid, ən cəsur qəhrəmanlar qalib gələ bilirlər. Danimarkada çox igid Qrendellə vuruşur, lakin məğlub (məhv) olur. Axırda onun gücü və vəhşiliyi qarşısında qorxuya düşür, məğlubiyyəti boyunlarına götürüb, döyüşdən əl çəkirlər. Bu motiv “eyni ilə” “Dədə Qorqud”da da var. Dastanda oxuyuruq: “Dəmir donlu Mamaq onun əlində məhv oldu. Bıgı qanlı Bügdüz Əmən də Təpəgöz tərəfindən məğlub edildi. Təpəgöz ağ saqqallı Aruz qocaya qan qusdurdu. Qıyan Səlcikin ödü yarıldı. Oğuzlar Təpəgözə heç nə edə bilmədilər, vahiməyə düşüb qaçdılar” (3, 197). Göründüyü kimi, hər iki cəmiyyətdə qeyri-adi düşmənin qabağına çıxmaq üçün qeyri-adi qəhrəmana ehtiyac yaranır. Belə olan vəziyyətdə Beovulfun Qrendel haqqında bardlardan eşitməsinin və Basatın Təpəgöz haqqında bir anadan eşitməsinin mənası dastan poetikası baxımından “qəhrəmanın xəbər vasitəsilə çağırılmasıdır”.

Beovulf və Basat obrazlarını birləşdirən başqa tipoloji cizgilər aşağıdakılardır:

Hər iki qəhrəman düşmənlə təkbaşına vuruşur;

Hər iki qəhrəman düşmənə qılınsız vuruşur;

Hər iki qəhrəman düşməni onun öz qılıncı ilə məhv edir.

Daha bir tipoloji paralelizmi yenə də çox asanlıqla Beovuf obrazı ilə “Dədə Qorqud”un baş silah qəhrəmanı, igidlərin başçısı Salur Qazan obrazı arasında qurmaq mümkündür. Salur Qazan dastanının ən məşhur qılınc qəhrəmanıdır. Bu obraz tədqiqatçılar üçün o qədər maraqlı və mürəkkəb semantik cizgilərə malikdir ki, onun haqqında Azərbaycan qorqudşünaslığında iki monoqrafik əsər yazılmışdır. Bəhlul Abdulla Salur Qazan obrazını tarix və mif baxımından, Atif İslamzadə isə oğuz epik ənənəsi baxımından tədqiq etmişdir (bax: 5; 6). Salur Qazanı “Oğuznamə” eposunun üç əsas obrazından biri hesab edən A.İslamzadə göstərir ki, bu obraz epik-mifoloji semantem olaraq oğuz-türk epik-mifoloji ənənəsinin əsas struktur oxlarından birini təşkil edir (6, 3).

Salur Qazan dastanda sosial-siyasi mövqeyinə görə bəylərbəyidir və dastanın sonunda biz onu Bayındır xandan sonra Oğuz elinin başçısı kimi görürük. Eposun bir neçə boyu birbaşa onun qəhrəmanlığından bəhs edir. Qalan hallarda isə o, bütün boylarda iştirak edir. İgidlik, qəhrəmanlıq baxımından Oğuz elinin baş qəhrəmanıdır. Bir çox bu kimi cəhətləri ilə Beovulf obrazı ilə eyni tipoloji cərgədə dura bilər. Lakin bu iki obrazı paralelləşdirən ən mühüm məqam onların hər ikisinin əjdaha ilə vuruşaraq qalib gəlmələridir. Bu paralelizmi şərti olaraq “Əjdaha ilə vuruşan Beovulf və Salur Qazan” adlandırmaq bilərik. Bundan əvvəlki yarım-fəsildə “Beovulf” dastanının süjetini izləyərkən gördük ki, Beovulf öz əlli illik hakimiyyətinin sonunda, qoca vaxtında əjdaha ilə vuruşur. Bu, ağzından od püskürən, uçan bir əjdahadır. O, üç yüz il idi ki, bir xəzinəni qoruyurdu. Qeətlərin xalqından bir nəfər əjdaha yatarkən xəzinədən oğurluq edir. Əjdaha qəzəblənib qeətlərin üzünə hücum edir. Hər yeri yandırır-yaxır. Beovulf sayı özü ilə on iki nəfər olan bir dəstə ilə onun üzünə gedir. Lakin əjdaha ilə təkbətək vuruşur. Axırda əjdahaya qalib gəlir. Lakin bu, onun son döyüşü olur. O, aldığı yaralardan həlak olur.

Beovulfun cəsurluğunu, əjdahadan qorxmamasını, onunla təkbətək vuruşmasını və nəhayət, əjdaha üzərində qələbə çalması kimi hadisələri Salur Qazan obrazı ilə də bağlı görürük. “Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyunda düşmənlərə əsir düşmüş Qazan özünü öyərək altı nəğmə-soylama oxuyur. O, ikinci nəğmədə əjdaha ilə döyüşməsindən belə bəhs edir:

Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər idim.

Yedi başlı əjdərhaya yetüb vardım.

Heybətindən sol gözüm yaşardı.

Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm.

Bir yıldırdan nə var ki, qorxdun! – deyü ögünmədim (3, 117-118).

Göründüyü kimi, Qazan yeddi başlı əjdaha ilə təkbətək vuruşur. Əvvəlcə vahiməyə düşür, lakin sonra özünü ruhlandırır, əjdahaya qalib gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud”da Qazanın əjdaha ilə vuruşu qısa şəkildə təsvir olunub. Lakin “Beovulf”da qəhrəmanın əjdaha ilə vuruşması dastanının ikinci hissəsinin bütöv məzmununu təşkil edir. Ancaq tədqiqatçılara görə, Salur Qazanın əjdaha ilə vuruşması “Dədə Qorqud”da özünə az yer alsada, ümumiyyətlə geniş yayılmış motivdir. F.Bayatın verdiyi məlumatlara görə, Salur Qazanın əjdaha ilə vuruşması haqqındakı əfsanələr XIX yüzilin sonlarına qədər türkmənlərin arasında qalırdı. Bunu A.Tumanskiyin verdiyi məlumat da təsdiq edir (7, 30).

“Beovulf”dakı əjdaha uçur və ağzından od püskürür. “Dədə Qorqud”dakı əjdahanın isə yeddi başı var və Salur Qazan onu həm də ilan adlandırır. Bütün bu keyfiyyətlər əjdaha obrazının mifik cizgiləri kimi ümumi xüsusiyyətlərdir. Rus alimi V.V.İvanov əjdaha haqqında müxtəlif xalqların mifologiyalarındakı məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, o, qanadlı (uçan) ilan, müxtəlif heyvan elementlərinin birləşməsi şəklində təsvir olunan mifoloji varlıqdır. Əjdaha ilan obrazının sonrakı inkişafı sayıla bilər. Əjdaha ilə bağlı əsas əlamət və mifoloji motivlər əsas cizgiləri etibarilə mifoloji ilanı səciyyələndirən əlamət və motivlərlə üst-üstə düşür. Əjdaha da ilan kimi, məhsuldarlıqla və sahibi kimi çıxış etdiyi su stixiyası ilə bağlıdır (8, 394).

Əjdaha qədim mifik görüşlərdə bir çox hallarda nəhəng, uçan ilan görkəmində təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan yuxu inanclarında da əjdaha və ilan bəzən eyni varlıqlar kimi təqdim olunur. Aşağıdakı inanc mətni bunu təsdiq edir:

“Yuxuda ilan görmək əjdahadır” (9, 15).

İlan folklorunda bütün hallarda əjdaha ilə eyniləşdirilməsə də, bu inancda biz onları eyni mənaya malik obrazlar kimi görürük.

1. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
2. The Adventures of Beowulf. By David Breeden. Minneapolis, Minnesota, USA. Publisher: Anhaga Press. 2010, 138 pages. – mass76meeting.wernekedesign.com/the-adventures-of-beowulf-bvbnfer.pdf
3. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Kamal R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası. Bakı: Nurlan, 2013, 148 s.
5. Abdulla B. Salur Qazan (tarix, yoxsa mif...). Bakı, “Ozan”, 2005, 223 s.
6. İslamzadə A. Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazı / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-2013, 177 s.
7. Bayat F. Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut. Ankara: Kara M, 2003, 89 s.
8. Иванов В.В. Дракон / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1980, с. 394-395
9. Abdullayeva M.Y. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında): Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Beowulf”, dastan, epos, qəhrəman, obraz, Oğuz xan, Basat, Salur Qazan

Ключевые слова: Китаби - Деде Коркуд, Беовульф , дастан, эпос, герой, образ, Огуз хан, Басат, Салур Казан

Key words: the Book of Dede Gorgud, Beowulf, epos, hero, character, Oghuz khan, Basat, Salur Kazan

The typology of hero character in the eposes

“The Book of Dede Gorgud” and “Beowulf”

Summary

In the eposes “the Book of Dede Gorgud “ and “Beowulf “ the typology of hero character is obviously concerned with the typological lines such as “Beowulf and “Oghuz khan “ , ” Beowulf and Basat struggling with ogre, “Beowulf and Salur Kazan struggling with dragon”. In the Beowulf epos the qualities (animal features, battle with ogre, struggle with dragon) bringing together in one character (in Beowulf) are divided among three characters in “the Book of Dede Gorgud “. It is the main factor that parallels Beowulf with three personas (Oghuz , Basat , Kazan).But it is an exterior division. As Basat struggles with one eyed ogre (Goggle-eye or Tepegoz),his ancestor (forefather) Oghuz khan also struggles with one horned ogre (Kiat) These struggles are equal to the battles of Salur Kazan with giants. So it can be thought that ,the events of heroism are developed and branched and formed a chain of heroes.

Типология образов героев в дастанах

"Беовульф" и "Китаби-Деде-Коркут"

Резюме

В дастанах "Китаби-Деде-Коркут" и "Беовульф" типология образов героев, в открытом виде охватывает такие типологические линии как "Беовульф и Огуз хан" "сражающийся с дивом Беовульф и Басат" и "сражающийся с драконом Беовульф и Салур Газан". Параллелизация Беовульф а одновременно с тремя образами (Огуз, Басат, Газан) исходит из того, что качества сосредоточенные в образе Беовульфа в дастане "Беовульф" в дастане "Деде Горкуд" как бы разделены на три образа. Однако это видимое деление. Басат сражается с Тяпягёзом, его прадед Огуз хан сражается с олнорогим дивом (Киатом). По смыслу эти сражения равны сражения Салур Газана с драконом. Можно подумать что в Деде Коркуте героические случаи, функции разветвившись ещё более развившись породили череду различных героев.

R\yçi: Dos.S.Abbasova